

Øyvind Østerud

”The dextrous management of a skilful politician”

Rapsodi over merkantilismens nedgang*

Innledning

Kapitalismens fødsel hadde, som Edward Nell bemerker, en annen tilknytning til statsmakt enn kapitalismen som etablert system.¹ Det var den aktivt regulerende stat som brøt ned institusjonelle hindringer for produktiv utvikling: laugenes aktivitet måtte nedkjempes, føydale lensrettigheter omformes til privateiendom, privilegiesystem og etablerte forpliktelser omdefineres. Statlige organer overtok laugenes rolle i regulering av markedspraksis, tildeling av monopoler og utstedelse av håndverks- og handelsrettigheter. Dette var ikke mulig uten et offentlig byråkrati bygd over effektivisering av skattesystemet, med ressurser fra handelens utvikling. Nasjonal konsolidering, med sentralisert enevoldsmakt innad og proteksjonistisk rivalisering utad, var merkantilismens og handelskapitalismens politiske form.

Merkantilismen var et system for umiddelbar og kortsiktig rasjonalitet, et system for offentlig regulering og omorganisering med konkrete mål for øye. Nettopp derfor innebar systemet restriksjoner som hindret kapitalismens videre utvikling. Kapitalismens fødsel forutsatte en institusjonell orden som senere begrenset kapitalismens utfoldelse – kapitalens og arbeidskraftens frie bevegelighet. Merkantilistiske prinsipper for statsinngrep var ikke forenlige med industrikapitalismens effektivitet i det 18. og særlig 19. århundre.

Det karakteristiske for økonomisk ekspansjon i tidlig moderne tid var ikke stabil reinvestering i produktive tiltak, men oppsamling av rikdommer med grunnlag i handel, begynnende konsentrasjon av kontrollen over produksjonsmidler, spirene til en eiendomsløs arbeiderklasse gjennom ekspropriering av håndverks- og bondeproduksjon – uten at disse tendensene var utviklet til et selvregulerende system, og uten et regulært kapitalmarked. Kapitalakkumulering falt sammen med kontrollen over produksjonslivet først med industrialismens utvikling. Kapitalismens tidlige stadium var styrt av andre mekanismer enn dens senere former.

* Denne fremstillingen er et grovriss. Det er tegnet som biprodukt av arbeidet med et konkret realhistorisk stoff, og mangler atskillige nyanser og kvalifiseringer. Det er blitt til som en entusiastisk øvelse. Tidligere utgave ble fremført på et seminar i politisk teori, Ustaoset mars 1979.

Markedsregulert varebytte, og produksjon med sikte på akkumulering, innebar at økonomiske prosesser rev seg løs fra direkte politisk kontroll. Med markedsøkonomiens fremvekst frigjøres det økonomiske felt også fra andre sosiale relasjoner og organiseres i separate institusjoner. Markedstransaksjonene følger sine egne lover, uavhengig av tradisjon, slektskap og religion. En særegen økonomisk sfære skiller ut og grunnlegger en spesiell motivasjonsform og et spesielt statussystem.² Prinsippet om en autonom økonomisk sfære, som forutsetning for økonomisk vekst, var en institusjonell nyordning som var forberedt av en gradvis oppløsning av merkantilistiske doktriner.

Det er nettopp den *doktrinære* overgangsfasen som er emnet her: oppløsningen av det begrepsmessige fellesskap mellom økonomi, politikk og moral i den tvedygdige perioden omkring år 1700. Skissen er derfor teorihistorisk, men tegnet mot en grunnleggende realhistorisk bakgrunn og interesse.

»Power and Plenty Ought Jointly to be Considered«

Merkantilismen var ingen systematisk teori om økonomisk politikk. Det var Adam Smith's kritiske ettertanke som ga 'merkantilsystemet' enhet og navn. Nøkkelen til merkantilistiske doktriner finnes i lovtekster, med de engelske navigasjonsaktene som hovedverk, i kjøpmannarapporter, statsmannstraktater og formaningsskrifter, i debatt-litteratur og pamfletter —»... essentially preanalytic ———the work of unprofessional or even uneducated minds ——— popular in the most distressing sense of the word ———,» som Schumpeter sier om store deler av denne litteraturen.³ Hovedsaken er imidlertid at merkantilismens prinsipper uttrykte praktiske og konkrete overveielser blant kjøpmenn og statsledere, med betydelige nasjonale variasjoner.⁴ Noen doktrinære fellestrekk lar seg utlede: Edelmetall var det sentrale rikdomsmål, den samlede mengde edelmetall var bestemt, og hver stat måtte sikre seg mest mulig av verdens edelmetall-beholdning. Internasjonal handel hadde dette målet for øye. Nasjonal rikdom krevde dermed en positiv handelsbalanse, hvor handelen var et spill der noen måtte tape det andre vant. Siden rikdomsmengden ble tatt for gitt, falt *produksjon* av rikdom ut av betraktning. Merkantilismen konsentrerer seg om sirkulasjon, om rikdommens fordeling og omfordeling mellom individer, grupper og nasjoner. Utenriks-handel var kilden til rikdomsøkning i et samfunn. Handelsbalansedoktrinen var merkantilismens kjerne. Utviklingen av manufaktur og handel var grunnlaget for en sterkere relativ posisjon innen internasjonal konkurranse om knappe goder. Her var statlig regulering og beskyttelse nødvendig.

Merkantilsystemet aksepterte ikke at statsinteressene kunne sikres gjennom ukontrollert næringsvirksomhet, og hevdet myndighetenes ansvar for å regulere borgernes liv. Priser var heller ikke et markedsspørsmål, men et moralsk spørsmål og en vurderingssak, hvor det var nødvendig å gripe styrende inn. Privilegiepolitikk og handelsregulering tok sikte på å hjelpe frem et konsentrert næringsliv med slagkraft i den internasjonale arbeidsdeling. Handelsmonopoler og kjøpstadprivilegier var virkemidler for nasjonal selvhevdelse i kampen om verdens rikdomskilder.

Merkantilismens økonomiske politikk kan i hovedtrekk avledes fra dens grunnforestillinger. Høy beskyttelsestoll skulle hindre import av ferdigvarer, mens lave tollsatser på råvarer skulle stimulere innførsel til bruk i manufaktur for såvel det hjemlige som det utenlandske marked. Den proteksjonistiske tollpolitikken ble ikke først og fremst utformet av fiskale grunner. Den hadde som hovedsikte å fremme produksjon og eksport av ferdigvarer mot innførsel av råvarer.⁵ Merkantilismen trakk derfor opp et skille mellom nyttig og skadelig handel. Gjennom handelspolitikken ville alle land bygge opp valutareserver som grunnlag for nasjonal autonomi, selv om metodene varierte fra land til land.⁶ Prinsippet om komparative fordeler var merkantilismen fremmed.

Var merkantilsystemet rasjonelt på tidens egne premisser? Adam Smith svarte benektende og begrunnelsen slo igjennom: reguleringssystemet var satt i verk for å tjene storkjøpmenns interesser, men de hadde ikke engang fordel av det selv: neglisjeringen av forbruket begrenset markedsutvidelsen og slo tilbake gjennom lavere inntekt. Toll- og reguleringspolitikken lar seg lett forklare fordi statsmaktens synspunkter falt sammen med det fremvoksende handelsborgerskapets egen interessekamp, men dette sier lite om prinsippenes virkninger.

Det er andre inntak til problemet. D.C. Coleman legger vekt på den før-industrielle markedssituasjon for ferdigvarer.⁷ Håndverksbedrifter produserte med et uelastisk tilbud, hvor mulighetene for prisreduksjon var små. Arbeidsintensiv produksjon, med lave lønninger og liten teknologisk innovasjon, begrenset mulighetene for kostnadsreduksjon. Samtidig fantes ikke et ekspansivt massemarked for forbruksvarer. I denne forstand var næringslivets situasjon forholdsvis statisk. Markedsutvidelser kunne hovedsakelig foretas gjennom kolonisering – gjerne med statlig hjelp – eller ved erobring av eksisterende markeder fra andre. Handelstraktater, konsesjonsavtaler, diplomatiske aksjoner – og i siste instans krigføring – var virkemidlene i en slik markedsutvidelse. Det krigerske null-sum-spill i internasjonal politikk samsvarte nøye med null-sum-spillet i internasjonal handel. Samtidig hadde hver handelspartner umiddelbare behov for kontantbeløp som mellomledd, i en tid uten et internasjonalt betalingssystem. En enkel bi-lateral handelsstruktur gjorde edelmetall til en praktisk rikdomskilde.

Sammenhengen mellom merkantilismens mål og virkemidler er avgjørende for vurderingen av dens interne rasjonalitet. Virkemidlene er skissert. Hva var målet? Dersom siktepunktet var samfunnets rikdom, er det nærliggende å hevde at merkantilistene tok feil: frihandel utad og et prisregulerende marked innad ville ha stimulert økonomisk ekspansjon, gitt mer effektiv allokering av ressurser, fremmet spesialisering til alles beste. Det er internasjonale transaksjonsforholds karakter, et desentralisert og ukoordinert økonomisk beslutningssystem, som forklarer tidens underoptimale strategier.⁸ Gitt disse rammebetingelsene var merkantilismen rasjonell, men likevel feilaktig i annen instans. Eller var målet et annet, som Schmoller gjorde til et hovedforsvar og Heckscher til et polemisk ankepunkt mot systemet: Merkantilismen var primært et maktsystem, med oppsamling av økonomisk rikdom som forutsetning og middel for utvidelsen av det statlige maktgrunnlag?⁹ I et slikt perspektiv er det lettere å begrunne internasjonal handel som et null-sum-spill, fordi åpent vare-

bytte til gjensidig fordel ikke bedrer nasjonalstatens relative maktposisjon.

Likevel har dette skillet mellom makt og rikdom, mellom 'considerations of power' og 'considerations of plenty', et anakronistisk anstrøk. Det forutsetter et institusjonelt skille mellom politikk og økonomi som tiden ikke kjente.¹⁰ I politisk forstand var merkantilsystemets klassiske epoke karakterisert ved ekspansive erobningsforsøk utad, og territorial samling og uniformering – som standardisering av mål og vekt – innad. Dette var i samsvar med markedets krav, og det var en forutsetning for den ekspansive statsmaktens finansielle grunnlag. Sammenfallet mellom økonomisk merkantilisme og politisk enevoldsmakt var derfor også uttrykk for en bytte-transaksjon mellom handelsmenn og statsmakt: finansielle ressurser i statsbygging mot hjelp til kommersiell ekspansjon. Merkantilismens historiske rationale uttrykkes i et institusjonelt særpreg hvor »wealth is power and power is wealth», med Thomas Hobbes' ord. Det er en gradvis frigjøring fra denne forutsetningen som skjer i merkantilismens senere faser, og som peker frem mot industrialismens teoretiske system.

Eiendomsbegrepet under forvandling

Føydal samfunnsoppfatning kjente ingen autonom økonomisk sfære løst fra politiske autoritetsforhold. Eiendomsrett og rikdom var ikke selvstendige kategorier, men innestøpt i en hierarkisk dominansstruktur. Føydalismen var ikke bare et gods-system med jordherrer og rentepliktige bønder. Godssystemet var organisert i en vertikal struktur med utstykket suverenitet og gradert eiendomsrett: godseiendom var betinget av seigneuriale forpliktelser, mens offentlig autoritet var utstykket som privat domene. Det var denne politisk-juridiske strukturen som spesifiserte bøndenes avmakt – underordnet godsherrens jurisdiksjon og militære monopolstilling. Den betingede eiendomsrett satte samtidig grenser for økonomisk mobilisering av jord-eiendom. Produksjon og varebytte var ikke alment underlagt et prisregulerende marked, men tok primært sikte på i tilfredsstillende konsum og aristokratiske statusbehov: føydalismen hadde begrenset plass for rendyrket 'økonomisk' motivasjon, siden rikdom var et biprodukt av formaliserte privilegier, fattigdom en konsekvens av å mangle dem. Kampen for en plass i solen utspant seg derfor i første rekke på slagmarken, i ekteskapsmarkedet og gjennom intrigespillet i verdslige og klerikale hierarkier.¹¹

Perry Anderson gir en enkel og slående karakteristikk av strukturendringen mellom føydalsystem og enevoldsmakt: »The increase in the political sway of the royal state was accompanied, not by a decrease in the economic security of noble land-ownership, but by a corresponding increase in the general rights of private property». ¹² Privateiendom til jord falt sammen med konsolideringen av sentralisert statsmakt. Men det gamle regime fastholdt forbindelsen mellom fast eiendom og patriarkalsk avledet dominans.

John Locke ga en systematisk begrunnelse for oppløsning av denne forbindelsen,

og argumenterte for eiendomsrett som selvstendig kategori, skilt fra en etablert politisk autoritetsstruktur: personlig underordning ble et empirisk forhold, ikke et ontologisk gitt faktum.¹³ Disposisjonsrett over egen person og 'eiendom' var en naturlig rettighet som formet politiske strukturer som et kontrakt-forhold mellom frie individer. Denne individualiseringen av politikken grunnlag var samtidig begynnelsen til en oppløsning av enheten mellom økonomi og politikk, med begrepet 'eiendom' som spiren til en økonomisk kategori uavhengig av en altomfattende autoritetsstruktur. Louis Dumont har rendyrket en fortolkning langs slike baner, og analyserer Locke's politiske teori som et symptomatisk motstykke til fysiokratens dekomponering av det føydale eiendomsbegrep.¹⁴ Med Quesnay's *Tableau* blir den økonomiske prosess produksjon, og produksjon er eksklusivt bundet til jord. Jordeiendom blir en bærende produktiv ressurs, en rent økonomisk kategori. Men frigjøringen fra det politiske er fortsatt partiell og tvetydig: Quesnay's jordeiere er bærere av sentrale politiske funksjoner, knyttet til prinsippet om at deres produktive næring er den eneste næring som skattlegges.¹⁵ I sin argumentasjon for det »legale despoti» må fysiokratene plassere fyrsten som juridisk med-eier til alle produktive ressurser og all avkastning, for å garentere interesse-harmoni mellom ham og samfunnet som helhet. Jordeiendom er grunnlaget for personifisert makt, samtidig som økonomiske prosesser tilkjennes selvregulerende evne, hvor det felles beste er summen av individuelle egeninteresser. Enevoldsfyrsten garenterer for *laissez-faire* i den grad *hans* egeninteresse som jordeier er bundet til den økonomiske prosessens autonomi. Denne tvetydigheten peker mot en mer fullstendig løsrivelse av økonomien, frigjort fra den fysiokratiske fiksering i jordeiendom.

Her er følgende argumentasjonslinje antydnet: Merkantilistiske doktriner holder handelskapitalismens fremvekst på plass i et politisk autoritetssystem. Et statisk økonomisk perspektiv begrunner dette, hvor handel er et null-sum-spill, med makt-kamp og statsregulering som forutsetning for relative fortrinn. 'Considerations of power' og 'considerations of plenty' er to sider av samme sak. Debatten om eiendomsbegrepet slår sprekker i legitimeringen av autoritetshierarkiet. Men merkantilismens horisont sprenges først når økonomisk vekst og produktivitet knyttes til industrialisme og bevegelig gods: handelskapitalismens ideologi overskrides når løpende politisk regulering blir en hemsko for økonomisk utvikling. Dette stilles skarpest på spissen ved at økonomisk liv legitimeres løsrevet også fra moral: Mandeville. Mandeville finner *gevinst* i å negere de moralske forbindelser mellom individ og fellesskap som merkantilistene ville garentere ved statlig kontroll.

Mandeville's paradoks

The Root of Evil, Avarice,
 That damn'd ill-natured baneful Vice,
 Was Slave to Prodigality,
 That noble Sin; whilst Luxury
 Employ'd a Million of the Poor,
 And odious Pride a Million more:
 Envy it felt, and Vanity,
 Were Ministers of Industry;
 Their darling Folly, Fickleness,
 In Diet, Furniture and Dress,
 That strange ridic'ulous Vice, was made
 The very Wheel that turn'd the Trade.

Etter at Bernard Mandeville utga sitt 26 siders satirisk-didaktiske dikt *The Grumbling Hive* i 1705, brukte han de nærmeste årtier til å utbygge, forklare og rettferdiggjøre diktets paradoksale poenger – bokstavelig talt linje for linje. Det er disse supplerende forklaringene som utgjør hovedtyngden i første bind av *The Fable of the Bees* fra 1714 og 1723. Annet bind er i mangt et forsvar mot den skandalen *The Fable of the Bees* var i samtiden, og formet som en didaktisk dialog.¹⁶

Mandeville var skribent i den skeptiske og satiriske opplysningstradisjon. Hans paradoks er uttrykt i bokens undertittel: «Private Vices, Publick Benefits». Som sin tids Machiavelli stiller Mandeville ut den funksjonelle kynisme; han konsentrerer den skeptiske opplysningslitteraturens mange ironiske poenger i en enkelt motsetning mellom ideale pretensjoner og faktisk konsekvens, mellom individuell moral og materielle fordeler. Når Mandeville avslører samfunnslivets hykleri er det ikke for å moralisere over det, men for å understreke dets nødvendighet; av egoisme, griskhet og forfengelighet kommer rikdom, glede og sivilisasjon. Kristne dyder som selvfornektelse og forsakelse vil blokkere utviklingen av «a rich and mighty Kingdom»; de korruperte egenskaper er samfunnets drivstoff. «Those who ——— will give themselves the Leisure of gazing on the prospect of concatenated Events, may, in a hundred Places, see *Good* spring up and pullulate from *Evil*, as naturally as Chickens do from Eggs», heter det i et berømt avsnitt.¹⁷ Dette er Mandeville's innsikt, og grunnlaget for et eksplosivt skille mellom økonomi og moral: det onde er en forutsetning for det gode, 'ondskap' den paradoksale kilde til vår rikdom – «Thus every Part was full of Vice, — Yet the whole Mass a Paradise». Mer konkret betyr dette at nasjonal rikdom og samfunnets velferd utvikler seg når hver enkelt følger sine egoistiske interesser. Dette er den kausale betydningen av individuell amoral. Men økonomisk vekst krever også overflod av billig lønnsarbeid, hvor omfattende fattigdom er rikdommens kilde. Her ligger betydningen av det objektive 'onde'. Mandeville har en spirende teori om arbeidsdelingens betydning, hvor de fattige masser samtidig understøttes nettopp gjennom sin fattigdom: den er en forutsetning for at sysselsettingen holdes oppe.

I Mandeville's økonomiske resonnement spiller etterspørselen hovedrollen; det er forbruk og etterspørsel som driver hjulene rundt; etterspørsel skaper tilbud,

og etterspørsel etter arbeid skaper arbeidere. I den grad katastrofer og ulykker (som storbrannen i London) skaper arbeid for mange, er de ikke ubetinget et onde; sysselsetting er mål for en samfunnsetikk av høyere orden. *Luksus* blir fremfor alt omvurdert av Mandeville. Mens luksus tradisjonelt var betraktet som destruktivt både samfunnsmessig og individuelt, som nasjonalt ruinerende og moralsk forkastelig, fremhever Mandeville luksusens betydning som produktjonsstimulans, – det var luksus og nytellessyke som »Employ'd a Million of the Poor«. Dette synet på luksus som motiverende kraft – ikke en bivirkning av velstandsutviklingen og heller ikke en uproduktiv avsporing – ble senere videreført av Voltaire og, med modifikasjoner, av Hume og Adam Smith.¹⁸

De privilegertes pasjoner og massenes fattigdom er produktive og derfor nødvendige, konstaterte Mandeville. Men *hvordan* fødes det gode av det onde »som kyllinger av egg«? Svaret er enkelt nok: Mandeville presenterer et provoserende paradoks, men gir ingen utviklet teori om de mekanismene paradokset skapes gjennom. Hans poenger markerer den merkantilistiske ideologiens sammenbrudd, i kapitalakkumuleringens tidlige fase, men det var først Adam Smith som ga problemstillingen en teoretisk løsning. Mandeville påpeker at utvikling skyldes amoralske kvaliteter, at motsetningen mellom almeninteresser og privatinteresser skaper bevegelse, som Marx kom til å si. Men han presiserer ikke de institusjonelle betingelsene for sammenheng. For *hvilke* onder er funksjonelle for sivilisasjonens utvikling, og i hvilket omfang? Ikke enhver forbrytelse, sier Mandeville; og heller ikke eksesser av maktbegjær og hensynsløshet. Den samfunnsbyggende omformingen av isolerte onder skjer ikke automatisk og uten siling; det understrekes nettopp at »Private Vices by the dextrous Management of a Skilful Politician may be turned into Publick Benefits«. ¹⁹ Omformingen krever en synlig hånd, men kriteriene for dens bevegelser, og dens legitime domene, er langt svakere presisert enn de senere skulle komme til å bli.

Den synlige og den usynlige hånd

Adam Smith fullbyrder, i teorien, økonomiens utsondring fra den politiske sfære. Men det er ikke helt treffende å si at han gir den teoretiske løsning på Mandeville's problemstilling. Han omformer også problemet.²⁰ I *The Theory of Moral Sentiments* (1759) karakteriserer han Mandeville's forestillinger som »in almost every respect erroneous«. ²¹ Smith anfører at Mandeville's paradoks bygger på et verbalt trick, hvor enhver individuell pasjon kalles 'vicious'. Selvisk aktivitet kan imidlertid være en dyd alt i utgangspunktet, siden selviske motiver kan ligge bak de mest roverdige handlinger. Den utilsiktede virkning av økonomisk handling innebærer derfor ikke at svart blir til hvitt, men følger som den positiva sum av delfaktorer som allerede er positive i seg selv. Smith erstatter Mandeville's paradoksale interessekonflikt mellom almene og private interesser med en harmonilære hvor økonomisk egeninteresse unnslipper moraliteten uten å stå i motsetning til det moralske i vid forstand. Smith erkjenner samtidig et Mandeville's »destruktive system« aldri kunne

ha engasjert så mange dersom det ikke »in some respects bordered upon the truth». ²² Mandeville's kjerne av sannhet forblir uberørt av polemikken: egeninteresse som økonomisk drivkraft. Smith's *Wealth of Nations* gir den teoretiske begrunnelsen for hvordan økonomisk selvishet tjener det felles beste, for hvorfor »det ikke er fra slakterens, bryggerens eller bakerens velvilje at vi venter å motta vår middag, men ut fra deres hensyntagen til sin egeninteresse». ²³ *Markedet* er den institusjonelle mekanisme og *arbeidsdelingen* den operative prosess. Spesialiseringen i deloperasjoner garanterer for produktiviteten, og varebytte gjennom markedet samstemmer produksjon og etterspørsel. Innenfor bestemte stabile rammevilkår blir næringsliv og økonomi en spontan og selvregulerende orden. Når aktørene ivaretar sine individuelle interesser, vil kjøpere og produsenter tilpasse seg hverandre på markedet – til fellesskapets beste. Det er denne »usynlige hånd» merkantilistisk reguleringspolitikk hadde forkludret. Smith's teoretiske løsning består i å dele samfunnet institusjonelt, i en økonomisk og en politisk sfære, med frie transaksjoner gjennom selvregulerende mekanismer på markedet, samtidig som staten skal overvåke markedsbetingelsene, opprettholde markedet som fellesgode og gi økonomiske transaksjoner stabile juridiske rammer. Den økonomiske prosessen selvstendigjøres og skilles fra politiske autoritetsforhold.

Smith's perspektiv var ekspansivt og dynamisk. Ulik fordeling av rikdom var beklagelig, men en forutsetning for kapitalakkumulering og økonomisk vekst, som kom alle til gode. Nettofortjeneste på de arbeidende klassers bekostning var en beskjeden kompensasjon for risiko og besvær ved de investeringene som holdt arbeidslivet i gang. ²⁴ Smith var opptatt av rikdommens vekst, og hans verdilære gir stabil forankring for økonomiske transaksjoner i en verden av varer og handel. Det er om diskutert hvor langt Smith's »arbeidsverdilære» rekker, men den vender seg umiddelbart mot såvel merkantilistenes statiske rikdomsoppfatning som fysiokratenes konsentrasjon om naturens avkastning: når det enkelte individ arbeider for sine private interesser, skapes samtidig verdier som tjener det felles beste. Såvel økonomisk ekspansjon som økonomiens autonomi forankres i et individualistisk postulat.

Teorien om rikdomsøkning ved verdiproduksjon har store konsekvenser for synet på internasjonal handel. Her var Smith's kritikk av merkantilismen foregrepet av David Hume. Internasjonalt varebytte er ikke lenger et spill til den enes fortjeneste og den annens tap, men en samhandling som kan være fordelaktig for begge. Med spesialisering og arbeidsdeling, internasjonalt som nasjonalt, kan produksjonsverdi og inntektsøkning utvikles gjennom transaksjoner til alles fordel. Her som ellers er det veksten, nasjonenes rikdom, som utgjør hovedbetingelsene for harmoniseringen av egeninteressene i økonomisk aktivitet. Med Smith er merkantilismens grunnleggende forutsetninger brutt på alle vesentlige punkter. ²⁵ Denne utviklingslinjen har et realhistorisk korrelat. Det står ikke i brennpunktet her. Den har også et politisk-ideologisk korrelat. Det skal vi se nærmere på. Politisk tenkning ga tidlig-kapitalistisk utvikling en begrunnelse som snart ble glemt. Også her ga Adam Smith den formelen som lange debatt-linjer løste seg opp i. Albert Hirschman's *The Passions and the Interests* tematiserer de politiske konsekvensene av økonomisk vekst før industrialismens gjennombrudd. ²⁶

En illusorisk apologi for kapitalisme

Hirschman's tema er en neglisjert episode i kapitalismens intellektuelle historie: Vico's, Montesquieu's, Hume's, Steuart's og Adam Smith's argumenter for et prinsipp som kunne tøyte menneskenes destruktive lidenskaper og begrense tyrannisk maktutøvelse. Ett prinsipp er ideen om de positive totalvirkninger av egoistisk atferd, hvor samfunnslivet formidler selviske lidenskaper til en konstruktiv drivkraft: Mandeville's paradoks, Smith's 'usynlige hånd', 'fornuftens list' hos Hegel. For Mandeville som for Smith er det helt bestemte pasjoner som gjør prinsippet gyldig. Mandeville's paradoks konsentrerer seg om luksusbegjær og havesyke, mens Smith avdramatiserer poenget gjennom mer nøytrale uttrykk, som 'økonomisk fordel' og 'egeninteresse'. Dette antyder et annet prinsipp, i sentrum for Hirschman's fremstilling: De farlige og destruktive lidenskaper kan tøytes og nøytraliseres gjennom andre og mer uskyldige pasjoner. Doktrinen om *countervailing passions*, slik den utviklet seg gjennom det 17. og 18. århundre, innebar dels at det ondes kraft ble svekket når motstridende lidenskaper raste, dels at destruktive krefter ble ført inn i mer harmløse kanaler.²⁷

Denne doktrinen fikk en særlig betydningsfull form da den ble spesifisert som en motsetning mellom ulike kvaliteter: en spesiell pasjon, pengebegjæret, fylte et nytt begrep *interesse*, og ble stilt opp mot de mer ustyrilge lidenskaper. Samtidig klebet det seg positive konnotasjoner til det nye økonomiske interessebegrep.²⁸ Kategorien 'interesse' fant i ti-årene rundt 1600 sin plass mellom de destruktive *pasjoner* og den ineffektive *fornuft*. Interessebegrepet fikk sin positive valør fra begge sider: de selviske lidenskaper ble oppgradert og tøylet av fornuft, mens pasjonene ga fornuften retning og styrke.

Med økonomiske interesser som dominerende motiv ble sosialt handlingsliv mer *forutsigbart* og *stabil*. Akkumulering av kapital og pengerikdom kunne, som Simmel senere understrekte, betraktes som et unntak fra loven om synkende grensenytte. Pengebegjæret var konstant og forutsigbart nettopp fordi det var umettelig. Med akkumulering som mål i seg selv, ble økonomisk aktivitet en stabil handlingsform som snudde umetteligheten fra svart til hvitt, fra 'vice' til 'virtue'.

Denne omvurderingen av økonomiske pasjoner var mulig fordi pengeoppnopning og handel var *harmløs* aktivitet. Jacques Savary, og senere Montesquieu, gjorde dette poenget sentralt. I motsetning til de ville og farlige pasjoner var pengebegjær og økonomiske interesser uskyldige og milde lidenskaper. Tanken om *le doux commerce* vokste ut av kontrasten til det gamle aristokratiske ideal hvor handelsvirksomhet var smålåten og litt foraktelig, uten evne til verken godt eller ondt i den store stil. I ironisk tilbakeblikk: kapitalismen triumferte fordi den ikke ble tatt helt alvorlig. Handel forutsatte kommunikasjon og samhandling. Den avpolitiserende interessekampen og polerte og mildnet pasjonene. Såvel herskere som privatpersoner måtte tilpasse seg handelstransaksjonenes krav. Inntil Hume og Adam Smith var denne doktrinen forbeholdt det innenlandske nettverk av gjensidige interesser, mens internasjonal handel fortsatt ble sett som mer uforsonlig interessekamp. Her var *balansen* mellom stridende interesser nøkkelen til en mer stabil orden.²⁹ Handelstransaksjonenes polerende evne forutsetter samtidig at rikdom i større grad knyttes til bevegelig kapital. Fast

eiendom er et knapt gode, og derfor gjenstand for uløselige konflikter. Bevegelig gods er i prinsippet ubegrenset, og kan økes ved gjensidige transaksjoner. Handelsmerkantilismens grunnlag faller når dette perspektivet overføres til internasjonale forbindelser.

Hirschman's hovedpoeng er den politiske innebyrd av denne argumentasjonsrekken. For Montesquieu som for Steuart og den skotske opplysningsteori betyr kommersiell ekspansjon at herskerens tilfeldige maktutøvelse begrenses. Mens merkantilistene hevdet at «power and plenty ought jointly to be considered» (Child), understrekes her en faktisk virkning *i strid med intensjonene*, som samtidig er politisk fordelaktig. Handelens og næringslivets fremvekst skaper et komplisert økonomisk system som tøyler suverenens pasjoner: følger han sine onde og maktglade impulser undergraver han sine egne interesser, fordi en fremvoksende handelsstand kan føre sine rikdommer ut av hans rekkevidde. Det tvetydige i dette perspektivet, under handelskapitalismens senere fase, ekspliseres direkte i skotsk opplysningsteori. Samtidig som økonomisk ekspansjon begrenser spillerommet for vilkårlig maktutøvelse, øker behovet for kontrollert styring av økonomien, slik Steuart stiller problemet: statsmakten er urmakeren som stiller den økonomiske klokke, og kravet til planmessig dyktighet øker jo mer komplisert urverket blir.

Adam Smith hugger over en knute ved å oppløse hele den argumentasjonslinjen som ligger bak. Tesen om interesse-mot-pasjonene inngikk i en konstitusjonell debatt om statsstyre. Den uhemmede egeninteresse skaper en økonomisk dynamikk som bolverk mot politiske farer. Smith utvisker skillet mellom pasjon og interesse, og gjør dem nærmest synonyme. Spillerom for uhemmede egeninteresser har *økonomiske* fordeler, fordi det tjener samfunnets beste gjennom økonomisk vekst. Dersom ambisjoner, maktvilje og forfengelighet kan tilfredsstilles ved økonomiske forbedringer, blir ideen om *countervailing passions* og interesse-kontra-pasjon meningsløs. Men forutsetningen er også her at pasjonene innsnevres til det materielt fordelaktige, slik tidens dramatiske litteratur stiller dem i kontrast: de store og overskridende lidenskaper forbeholdes gjerne et utdøende aristokratisk skikt. Smith's doktrine om den utilsiktede harmoni mellom enkelt-interesser oppløser Montesquieu/Steuart-episodens problem, og løsriver argumentet om økonomisk vekst fra det politisk-konstitusjonelle utgangspunktet.

To paradoksale poenger sammenfatter Hirschman's fremstilling. (1) Kapitalismens fremvekst i tidlige faser ble begrunnet gjennom uoppfylte intensjoner: industrialisme og økonomisk ekspansjon medførte brutale omkostninger uten sans for *douceur*; i tilbakeblikk var apologesen illusorisk. (2) Kapitalismens ånd ble i utgangspunktet begrunnet nettopp gjennom de innsnevrende og prosaiske egenskaper som 1900-tallets romantiske motreaksjon avskrev den med: en fremmedgjort og en-dimensjonal disintegrasjon uten «nobility, grandeur, mystery, and, above all, passion». Derfor, konkluderer Hirschman generøst, «both critics and defenders of capitalism could improve upon their arguments through knowledge of the episode in intellectual history that has been recounted here».

Ett supplement er nødvendig: episoden var ikke enerådende og ikke uttømmende

for den motsetningsfylte debatten under merkantilismens senere fase. Hirschman nevner sely, i forbifarten, Ferguson's synspunkt på de politiske konsekvensene av kommersiell ekspansjon, hvor økt usikkerhet og økt fare for sosial degradering kan øke behovet for en sterk autoritet som holder samfunnet sammen. Han nevner også, i forbifarten, at såvel Ferguson som Smith bemerker de negative sider ved handelsutvikling og arbeidsdeling, hvor *le doux commerce* også åpner for korrumpert og dekadanse. Den »republikanske tradisjon« understreker tidens intellektuelle spenning i sterkere grad enn Hirschman's episode alene.

Den republikanske tradisjon

J.G.A. Pocock, tradisjonens intellektuelle arkeolog, demonstrerer hvordan de store spørsmål i britisk politikk langt inn i det 18. århundre diskuteres i kategorier som kan tilbakeføres til florentinsk renessanse.³⁰ De store spørsmål – jordeierinteresser mot handelsinteresser, Country mot Court, kommersiell aktivitet mot maktpolitikk – diskuteres innenfor renessansens ideologiske univers, innenfor »the language of civic humanism«, hvor hovedproblemet er å finne forankring for den *virtù* som kan stoppe tiltakende korrumpert av sosialt og politisk liv. I dette perspektivet var det handelens og de kommersielle klassenes fremvekst som styrket korrupsjonens destruktive makt i det 17. og 18. århundre. Politisk autoritet og fordeling av myndighet var ikke lenger tilpasset fordelingen av eiendom, samtidig som bare eiendomsretten kunne gi autoriteten en uavhengig og ubestikkelig forankring. Den »republikanske« etikk var uttrykk for jordeiendom og borgermilits som grunnlag for styrke, fornuft og uavhengighet i politisk liv. Denne republikanske retorikken fant sitt personlighetsideal i en førkommersiell eiendomsform, og betraktet historien som en bevegelse bort fra verdier som bare et heroisk handlingsvalg kunne gjenopprette: det »machiavelliske øyeblikk« hvor valget treffes mellom nyskapende vitalisering og det selvoppgivende forfall. Det materielle grunnlaget for dette uavhengighetsidealet – først uttrykt av Machiavelli og forankret i våpen, senere av Harrington og forankret i eiendom – ble underminert gjennom det 16. og 17. århundre. Profesjonelle armeer finansiert ved skattlegging, og luksusforbruk finansiert ved kreditter, gjeldsstiftelse og handel, endret forutsetningene for politisk deltakelse. Pocock analyserer nettopp forsøket på å tilpasse det fremvoksende borgerskaps moralitet til en tidligere tids etiske system. Debatten forutsetter at økonomiske og politiske problemer er to sider av samme sak, og uttrykker derfor økonomiske spørsmål i det samme »language of civic humanism«.

To sentrale poenger kan leses ut av Pocock's komplekse analyse. Først at det var en reell motsetning mellom ulike politiske grupperinger i synet på forankringen av politisk frihet og moral i England etter borgerkrigene. Jordeierinteressene knyttet *civic virtue* til en før-kommersiell eiendomsform, og oppfattet bevegelig gods – penger og kreditt – som korrumpert, ustabil og forløyet. Andre grupperinger aksepterte kreditt som økonomisk verdi, og ville finne en sosial balanse for individuelle handlinger styrt av egoistiske pasjoner og egeninteresse: Mandeville's paradoks ble

det dramatiske høydepunkt for denne tendensen. Derneft var forsøket på å forankre en ny situasjon i gamle kategorier tvetydig og motsetningsfylt. Appellen til klassiske forestillinger om *public virtue* – fra skribenter som Fletcher, Defoe og Davenant – innebar ikke at nye problemer kunne innarbeides motstandslost i gamle kategorier, men at forestillingen om *virtue* måtte begrunnes i en annen sammenheng enn det språklig-retoriske system forestillingen oppsto innefor. Problemene måtte derfor enten uttrykkes i et nytt og mer adekvat språk, eller nøytraliseres i nostalgisk utopisme. Det er denne spenningen den republikanske tradisjon kom til uttrykk i mot slutten av det 17. og begynnelsen av det 18. århundre.

Den sen-merkantilistiske debatten viderefører tradisjonelle motsetninger på litt andre premisser. Montesquieu's tese om *le doux commerce* underminerer, på den ene side, republikanske dyder, fordi handelsutviklingen her legger grunnlaget for sosialisering mot samhold, kommunikasjon og gjensidig tillit; nettopp *bevegelig* eiendom er den nye moralitetens grunnlag. På den annen side er handel konflikt-skapende og korrumperende i forholdet mellom nasjoner, fordi den skaper krig om markeder og knappe goder, fordi krig skaper gjeld, og fordi gjeld fører til svekkelse og korrupsjon. Handel skaper derfor rikdom og legger grunnlaget for nasjonenes frihet og styrke, men frembringer samtidig årsakene til deres forfall. Det er Hume, og senere Smith, som hugger denne knuten over.

Den republikanske tradisjon gir grunnlag for modifikasjoner av Hirschman's beskrivelse av kapitalismens ideologi. I Pocock's analyse hemmes utviklingen av en utvetydig borgerlig ideologi fordi »the values of civic humanism» definerer rentieren og entreprenøren som korrupte figurer. Når den kommersielle verden har vanskelig for å skaffe individet ny plass innenfor en offentlig-borgerlig sfære, er løsningen å privatisere det. Privatiseringen av borgerlige idealer blir for Pocock kapitalismens unnvikende svar på utfordringen fra en levende republikansk tradisjon. Ferguson trakk de politiske konsekvensene av denne spenningen ved å begrunne politisk autoritet som et nødvendig onde i en verden av økende spesialisering og klassekamp, hvor kommersiell ekspansjon polariserer samfunnet i de som tjener på fremgangen og de som taper på den.

Også langs denne argumentasjonslinjen er det Adam Smith som finner det columbi egg som løser opp tvetydighetene i den sen-merkantilistiske debatten, og gir stabil forankring for en verden av varer og handel: »If men created by their labor the values of the goods they exchanged, the reality of a world of commodity and commerce would be assured; and it is conceivable that Adam Smith, three generations later, was engaged in such a venture of validation».³¹

Transformasjonens tvetydighet

Fremstillingen kan oppsummeres, men den har ingen entydig konklusjon.

Den kan oppsummeres: Emnet er den intellektuelle utvikling i overgangen mellom merkantilisme og industrikapitalisme, mellom et statisk perspektiv under monarkisk enevoldsmakt og en dynamisk produktivitetsideologi under liberalismen.

Tre hovedlinjer er skissert i denne overgangsfasen:

- løsrivelsen av et økonomisk felt fra moral og politikk;
- endringen av husholdsøkonomiens chevalreske ethos, hvor selviske pasjoner konverteres til *ære*, mot en markedsøkonomisk ideologi som oversetter 'pasjon' til 'interesse';
- det motsetningsfylte forsøket på å forankre en ny situasjon i et tidligere etisk system.

Disse linjene konvergerer og løser seg opp i Smith's *Wealth of Nations*. Under denne omformingen tillegges politisk styring en ny rolle. *Rationalen* bak merkantilsystemets kortsiktige og løpende statsinngrep undergraves til fordel for langsiktige rammebetingelser for økonomisk vekst. Dette er den praktiske betydningen av liberalismens institusjonelle skille mellom politikk og økonomi.

Noen forbehold er nødvendige, og de blokkerer for konklusjonen.

Utviklingsforløpet var ikke universelt. Det lar seg særlig etterspore i England, hvor industrialismen oppsto originalt og »innenfra», selv om merkantilismens oppløsning også finner sine intellektuelle uttrykk i det kontinentale Europa.

Utviklingslinjene er rekonstruert i historisk tilbakeblikk, og stadier i den intellektuelle debatten tillegges ingen klar kausal betydning for det videre forløpet. Med andre ord: Her er ingen teori om hvorfor bestemte retninger eller fortolkninger i en motsetningsfylt og tvetydig debatt får sterkere gjennomslagskraft enn andre. Tidens problemstillinger oppfattes snarere, og mer beskjedent, som symptomatiske for en historisk overgangsfase.

Når Hirschman portretterer intellektuell historie som en 'endogen' prosess, drevet av problemformuleringenes dynamikk, er det fordi siktepunktet er av aktuell didaktisk art.

Når Pocock eliminerer betydningen av politiske hendelser og sosio-økonomisk utvikling for den politiske tenkning, er det ut fra et kunnskapsteoretisk program.

Denne fremstillingen er uforpliktet overfor slike begrunnelser. Men det betyr jo ikke at de er uten interesse.

»THE DEXTRIOUS MANAGEMENT OF A SKILFUL POLITICAN»

The article might be summarized, though not unambiguously, as follows:

The subject is the intellectual development during the transition period from mercantilism to industrial capitalism, from a static perspective under monarchical absolutism to a dynamic ideology of productivity under liberalism.

Three main lines are outlined in this period of transition:

- the disassociation of an economic field from morals and politics;
- the change of the chivalric ethos of the subsistence economy, where selfish passions were being converted into *glory*, towards an ideology of a market economy which translates 'passion' into 'interest';
- the contradictory attempt to anchor a new situation in an earlier ethical system.

These lines are converging and dissolving in Smith's *Wealth of Nations*. During this reshaping, political direction assumes a new role. The *rationale* behind the short-sighted and on-going state actions of the mercantilist system is undermined to the advantage of long-term framework conditions for economic growth. This is the practical meaning of the institutional severance of politics and economy in liberalism.

Some reservations are necessary which serve to hinder the conclusion.

The course of development was not universal. The original course is especially obvious in England, where industrialism emerged »from within«, but the dissolution of mercantilism had its intellectual expressions in continental Europe as well.

The lines of development are reconstructed in a historical retrospection, and stages in the intellectual debate are not attributed any causal importance for the further course of events. Put in another way: Here is not a theory of why certain approaches or interpretations in a contradictory and ambiguous debate break through more strongly than other ones. The problems of the time are rather, and more carefully, seen as symptomatic of a historical period of transition.

When Hirschman portrays intellectual history as an 'endogenous' process, propelled by the dynamics of problem formulation, it is from a current, didactic viewpoint.

When Pocock eliminates the importance of political events and socio-economic development for political thought, this is from a theory of knowledge program.

This presentation is uncommitted with regard to such foundations. This does not mean, however, that they are without interest.

NOTER

1. Edward J Nell, Population, The price revolution and primitive accumulation, *Peasant Studies*, Vol VI, No 1, Jan 1977, s 38 ff.
2. Karl Polanyi er standardreferansen bak slike formuleringer, – se f eks The Great Transformation, New York 1944.
3. Joseph A Schumpeter, History of Economic Analysis, Oxford University Press, New York 1954, s 348.
4. Se f eks Charles Wilson, Mercantilism, The Historical Association, London 1958.
5. Schumpeter finner en lang rekke ulike argumenter for proteksjonistisk tollpolitikk i tidens litteratur: oppfostringsargumentet, nøkkelindustri-argumentet, selvbergingsargumentet, bedragsargumentet, sysselsettingsargumentet o a, – Schumpeter 1954, op cit, s 348 ff.
6. Se Wilson 1958, op cit og, mer detaljert, Eli Heckscher, Merkantilismen, Sth 1931, 1. del.
7. D C Coleman (red), *Revisions in Mercantilism*, Methuen, London 1969, redaktørens introduksjon.
8. Jfr Jon Elster, Rasjonalitet og rasjonalisme, Gyldendal, Oslo 1977, s 28.
9. Gustav Schmoller's statsbyggings-apologi Das Merkantilsystem in seiner historischen Bedeutung kom første gang i 1884. Heckscher griper særlig tilbake til William Cunningham i sin fortolkning av merkantilismen som maktsystem, – se Heckscher 1931, op cit, særlig bind 2, s 3–38, og bind 1, s 6–10.
10. Jacob Viner, Power versus Plenty as Objectives of Foreign Policy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, i Coleman (red) 1969, op cit.
11. Se en fyldigere diskusjon i Østerud, Utviklingsteori og historisk endring, Gyldendal, Oslo 1978, særlig kap 11.II og kap 12.III.
12. Perry Anderson, Lineages of the Absolutist State, NLB, London 1974, s 429.
13. Locke's *First Treatise of Government* er formet som en polemikk mot Robert Filmer's legitimering av doktrinen om det absolutte enevelde. Hans *Second Treatise* har ofte vært betraktet som en rettferdiggjørelse av revolusjonen i 1688, – se *The Works of John Locke in nine Volumes*, 12. ed, Vol 4, London 1824. For temmelig ulike fortolkninger av *Second Treatise*, og Locke's politiske filosofi generelt, se f eks John Plamenatz, *Man and Society*, Longmans, London 1963, Vol I, kap 6, og Thomas Krogh, *Empirisme og kapitalisme*, Gyldendal, Oslo 1978, kap II.
14. Louis Dumont, From Mandeville to Marx, University of Chicago Press, Chicago and London 1977, kap 3 og 4.
15. Prinsippet om skattefritak var som kjent Marx' utgangspunkt for å hevde at den fysiokratiske doktrine tjente industrikapitalismen mot sin vilje. Fysiokratenes perspektiver er fyldig behandlet, med tekstutvalg og kommentarer, i Ronald L Meek, *The Economics of Physiocracy*, Allen & Unwin, London 1962.
16. Alle referanser her er til sjette utgave av bind I, London 1732, og første utgave av bind II, London 1729.

17. Bind I, *ibid*, s 89.
18. Debatten om luksus skisseres i en pregnant og fyldig fotnote av Schumpeter 1954, *op cit*, s 324 ff. Jfr også Lucio Colletti, Mandeville, Rousseau and Smith, *Studies in Ideology and Society*, London 1972. Mandeville's betydning for Voltaire diskuteres av Owen Aldridge i Irwin Primer (red), *Mandeville Studies*, Nijhoff, The Hague 1975.
19. Mandeville, bind I, *op cit*, s 428, min uth.
20. En kritisk vitenskapelig redigering av Smith's produksjon gir *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*, Clarendon Press, Oxford 1976, Vol I–VI, med to tilleggsbind av kommenterende og biografisk art.
21. *Glasgow Edition*, Vol I, s 308 og videre til s 313.
22. *Ibid*, s 313.
23. *Glasgow Edition*, Vol II, s.
24. Jfr R L Meek, Smith and Marx, i Smith, Marx, and After, Chapman & Hall, London 1977, s 11.
25. Schumpeter (1954, *op cit*) finner, her som ofte ellers, større kontinuitet med forgerne enn ettertiden gjerne har villet ha det til, men dette berører ikke hovedpoenget her.
26. Albert O Hirschman, *The Passions and the Interests, Political Arguments for Capitalism before Its Triumph*, Princeton University Press, New Jersey 1977.
27. Hirschman finner her belegg hos så ulike forfattere som Bacon, Spinoza, David Hume, d'Holbach og Helvetius.
28. Hirschman antyder at glidningen i interesse-begrepet mot en snevrere økonomisk kategori – parallelt med den semantiske innsnevringen av begrepet 'korrupsjon' – er uttrykk for en utvikling hvor økonomisk *vekst* gjorde rikdomsøkning mulig for større befolkningsgrupper.
29. Hirschman bemerker, med atskillig rett, at forestillingen om handelens *douceur* strider atskillig mot 1700-tallets handelsøkonomiske virkelighet, som ofte var temmelig hasardiøs og voldelig. Det dreier seg snarere om en relativ sannhet overfor plyndrende armeer, sjørøveri og krigeradelens heroiske pasjoner.
30. J G A Pocock, *The Machiavellian Moment*, Princeton University Press 1975, særlig tredje del, og Pocock, *Politics, Language and Time*, Methuen, London 1972, særlig kap 3 og 4.
31. Pocock 1975, *op cit*, s 457 f.